

ЛІТЕРАТУРА

1. Супруненко О. Б. Про давньоруські центри Нижнього Поворскля//АЛЛУ. — Полтава, 1999. — Ч. 1.
2. Толочко П. П. Гончарное дело//Новое в археологии Киева. — К., 1981.
3. Кучера М. П. Керамика//Археология Украинской ССР. — К., 1986. — Т. 3.
4. Блажевич Н. В. Керамика ржищевского комплекса XI–XIII вв.//Древнерусская керамика. — М., 1992.
5. Тимощук В. М. Деякі питання типології київської кухонної кераміки X–XIII ст.//АЛЛУ. — Полтава, 2001. — Ч. 2.
6. Генинг В. Ф. Программа статистической обработки керамики из археологических раскопок//СА. — № 1.
7. Генинг В. Ф. Древняя керамика: методы и программы исследования в археологии. — К., 1992.
8. Петрашенко В. О. Слов'янська кераміка VIII–IX ст. Правобережжя Середнього Подніпров'я. — К., 1992.
9. Тимощук В. Н. К проблеме хронологии киевских древностей//Древности–1996. — Х., 1997.
10. Сарачев И. Г. Типология венчиков древнерусских горшков днепровского Левобережья (по материалам Новгород–Северского Подесенья)//Древности Евразии. — М., 1996.
11. Мироненко К. М. Ранньокружальна кераміка роменської культури з посаду літописної Лтави//ПАЗ–1999. — Полтава, 1999.
12. Моргунов Ю. Ю. Древнерусские памятники поречья Сулы. — Курск, 1996.
13. Поселення X–XIII ст. біля с. Автуничі//Південноруське село IX–XIII ст. Нові пам'ятки матеріальної культури/За ред. О. П. Моці, В. П. Коваленка, В. О. Петрашенко. — К., 1997.
14. Шекун О. В. Веремійчик О. М. Давньоруське поселення Ліскове. — Чернігів, 1999.
15. Супруненко О. Б., Кулатова І. М., Левченко Д. І., Мироненко К. М., Приймак В. В. Розкопки у Полтаві//АВУ в 1997–1998 рр. — К., 1998.
16. Приймак В. В. Деякі аспекти історії Дніпровського Лівобережжя X–XI ст. у світлі досліджень літописної Лтави//ПАЗ. — 1999. — Полтава, 1999.
17. Супруненко О. Б., Кулатова І. М., Приймак В. В. Пізньороменські комплекси з посаду літописної Лтави//АЛЛУ. — Полтава, 2001. — Ч. 1.
18. Кулатова І. М., Мироненко К. М., Приймак В. В., Супруненко О. Б. Житлово-господарські комплекси X–XIV ст. з розкопок посаду літописної Лтави 1998 р.//АЛЛУ. — Полтава, 1999. — Ч. 1.
19. Приймак В. В., Супруненко О. Б. Полтаві 825/1100 років//АЛЛУ. — Полтава, 1998. — Ч. 1/2.

В. Г. Балуюк

З історії української етнімії

М а т е р і а л ы

ершим загальноукраїнським ендоетнімієм є «русь» (у множині) і «русин» (в одиниці). Така етнімічна модель взагалі характерна для української мови, особливо в минулому (*пор.*: мордва — мордвин; литва — литвин і т. п.). Вперше даний етнімім фіксується в «Повісті временних літ» під 911–912 р. у договорах князя Олега з Візантією. В X–середині XII ст. ним позначалося лише населення власне Руської землі, тобто колишньої землі полян, пізніше Київської землі-князів-

ства. Жителі інших земель-князівств епохи удільної роздробленості мали власні етніми, якими позначали відповідні земельні етнічні спільноти, що утворилися (з деякою корекцією) на базі колишніх давньослов'янських «племен» (насправді співплемінностей — груп споріднених племен). На території України основними, крім «русів» («киян»), були «чернігівці», «галичани» і «володимирці» («волинці»). Загальнопівденноруським етнонім «русь»/«русин» стає в кінці XII—на початку XIII ст., коли він розповсюджується на території всієї Південної Русі, витісняючи місцеві земельні етніми. На майбутніх же російських землях етнонім «русин» вживався обмежено — лише в канцелярській мові під впливом Київської писемної школи, місцеві ж земельні спільноти мали власні етніми («новгородці», «суздальці», «рязанці», «псковичі»). А з кінця XIII—початку XIV ст. там утверджується, витісняючи всі інші назви, етнонім «русские», утворений за зовсім іншою моделлю [2]. (До речі, етноніма «руські», а тим більше «русские» на території України ніколи не існувало; термін «руські» був лише прикметником, похідним від «русь»/«русин»: «руські воїни», «руські люди» і т. п.). Тоді ж етнонім «русь»/«русин» поширюється в Білорусі, але українці називали білорусів «Литвою» (у множині, і «литвин» в однині), відзначаючи їх, таким чином від себе [20, с. 291; 16, с. 546]. Поширення етноніма «русь»/«русин» як самоназви на всі українські землі в кінці XII—на початку XIII ст. є свідченням завершення українського етногенезу, адже, як показали спеціальні дослідження етнологів, наявність ендоетноніма виступає основним індикатором існування етнічної самосвідомості, тобто окремого етносу [6], у даному разі українського, який тоді мав іншу назву.

Етнонім «русь»/«русин» залишався загальноукраїнською самоназвою (включаючи і Східну Україну) до першої половини XVIII ст., а можливо, й довше. Зокрема, даний етнонім у тій самій давній формі «русь»/«русин» ми зустрічаємо в таких творах зі Східно-Центральної України, як «Хроніка» Ф. Софоновича (закінчується 1672 р.) [17, с. 57, 65, 78, 81, 98, 190, 205], Літопис Самовидця (закінчується 1702 р.) [9, с. 51, 59, 115]; у документах, створених у другій половині—кінці XVII ст. (напр., у листі гетьмана І. Самойловича на Запорозьку Січ [1, с. 49]); у Літопису Г. Граб'янки [3, с. 79, 90, 91] і віршах та приповідях Климентія Зіновієва кінця XVII—початку XVIII ст. [5, с. 55, 223]. У Літопису С. Величка (початок XVIII ст.), на відміну від згаданих джерел, форма «русин» не вживається, але часто використовується назва «русь», а також такі похідні від неї вирази, як «людемъ рускимъ», «русского народу» і под. [8, с. 19, 21, 22, 194, 231]. Останнє, виявлене мною, вживання етноніма «русин», зафіксоване у тогочасних джерелах зі Східно-Центральної України, припадає на 1728 р., а саме в драмі «Милость Божія», присвяченій 80-річчю початку Хмельниччини та вступу на гетьманську посаду Д. Апостола [11, с. 490]. Разом з тим, ще в середині XIX ст. етнонім «русин» зустрічається в записаних у Східній Україні текстах дум. Наприклад, у записаній у 50-х роках цього століття від кобзаря А. Шута з Чернігівщини думі «Хмельницький і Василій Молдавський» говориться: «Що ж то в нас гетьман Хмельницький, русин» [18, с. 122]. Звичайно, твори фольклору не є історичними документами, сучасними відображеннями у них подій. Вони, як правило, містять набагато давніші за час їх фіксації реалії, проте все ж вживання етноніма «русин» у думі з Лівобережжя в XIX ст. є вельми промовистим. Цей факт з великою долею ймовірності свідчить на користь того, що етнонім «русин» вживався в Східній Україні, зокрема серед простолюду, у середовищі якого книжні і офіційні термінологічні нововведення сприймалися далеко не одразу, набагато довше за відзначений вище 1728 р. І, можливо, подальші наукові пошуки виявлять документально засвідчені випадки такого його вживання.

У XVIII—XIX ст. в підросійській Україні (у першу чергу серед політичної еліти) етнонім «русь»/«русин» витісняється офіційною, прийнятою в державному діловодстві Російської держави формою «малоросіяни», пізніше зміненою на «малороси». До речі, можливо, що сама форма «малоросіяни» створена і введена в обіг українськими книжниками і лише пізніше «взята на озброєння», з фактичною зміною первинного змісту, російськими властями, так

само, як це сталося з термінами «Мала Росія» і «Велика Росія» (що були введені в обіг константинопольським патріархатом і означали спочатку, відповідно, метрополію і зону колонізації). Зокрема, термін «малоросіяни» зустрічається в універсалі Б. Хмельницького, даному під Білою Церквою в 1848 р. (все ж його ряд дослідників вважає не справжнім) [13, с. 149–154], та інших документах, написаних «високим» книжним стилем, у контексті якого він і вживався [1, с. 57, 61, 83, 542]. Проте це питання потребує подальшого вивчення. Стосовно ж росіян українцями вживалися назви «москвитин», «москаль», «люди московські», «москалі» і найбільш вживана — «москва» (у множині) [17, с. 214, 219, 220, 224, 225, 237, 257; 9, с. 87, 89, 94, 104, 106, 146, 148, 151].

У новоприєднаних до Російської імперії українських землях етнонім «русин» зникав не відразу і ще досить довго продовжував уживатися (що ще раз свідчить на користь висловленого припущення про його довше побутування в Східній Україні). Так, ще в 60-х роках XIX ст. зафіксоване його широке вживання на Східному Поділлі, яке ввійшло до складу Росії в кінці XVIII ст. Зокрема, етнонім «русин» стосовно Брацлавщини (нинішня Вінниччина) фіксується в збірнику приказок і прислів'їв М. Номиса [19, с. 249]. Він зустрічається в зібраних там же в 50–60-х роках XIX ст. казках та народних оповіданнях [4, с. 269–270]. Вживає етнонім «русин» у своїх творах і подоланних С. Руданський [15, с. 224, 226, 227]. Саме в XIX ст. фіксується вживання цього етноніма у формі множини «русини», що з'явилася, можливо, під впливом польської мови. У західних регіонах України (Волинь, Галичина, Буковина) самоназва «русини», яка вже не була на той час загальноукраїнською, побутувала до першої половини–середини XX ст., а на Закарпатті до середини XX ст. і навіть довше.

Етнонім же «українці» є досить пізнім, утвердження його як загальноукраїнської самоназви взагалі сталося в XX ст. Так, вперше вживання терміна «українці» як етноніма, але жителів лише тодішньої власне України (середньонадніпряньсько-лівобережні землі) фіксується з 70-х рр. XVII ст. Його вживає Ф. Софонович, «Хроніка» якого закінчується 1672 р., хоч і надає перевагу етноніму «русь»/«русин» [17, с. 231]. Архімандрит Новгород-Сіверського Спаського монастиря Лежайський у листі від 21 березня 1675 р. до боярина А. Матвеева пише, що «порубежняя воеводи нашихъ Украинцовъ... измѣнниками зовутьъ» [1, с. 83]. У кінці XVII–на поч. XVIII ст. термін «українці» поступово утверджується, зокрема серед інтелігенції та канцеляристів. Г. Граб'янка його ще не вживає, але досить широко використовує назви «народъ украинскіи», «украинскіе люди», «воини украинскія» і под. [3, с. 56, 73, 82, 139, 145]. У С. Величка термін «українці» зустрічається, хоча частіше він вживає назви «люди украинскія», «украинский козакоруский народъ» і особливо часто — «народъ украинский» [8, с. 25, 27, 33, 35, 37, 38, 121, 168, 171, 175]. Климентій Зіновій вживає таке формулювання: «правдивы(и) руснакъ козак украинець породы малоро(с)си(и)ско(и)» [5, с. 116]. У XVIII–XIX ст. термін «українці» досить широко розповсюджується серед населення, проте вживається він лише як регіональний етнонім — самоназва жителів тодішньої власне України. Зокрема, Я. Маркович у «Записках о Малороссии, ее жителях и произведениях», опублікованих у 1798 р., вказує, що Україною вважається територія «между реками Остром, Супоем, Днепром и Ворсклою», «от чего и тамошних жителей называют украинцами, степовиками и полевиками...» [12, с. 47]. Офіційно прийнятою назвою жителів названого регіону була «малоросіяни». Мешканці інших регіонів мали власні етноніми — «гетьманці», «польщаки», «подоляни», «волиняни», «слобожани» та ін., і в т. ч. «русини» (як називалися всі українці півдавстрійської України, а також і подоляни та волиняни).

Починаючи з I половини XIX ст., українська інтелігенція (М. Максимович, М. Костомаров, І. Срезневський, О. Бодяньський, М. Драгоманов та ін.) поширює топонім «Україна» на всю територію нашої країни, замість давнього «Русь» і офіційного в той час «Малоросія». Одночасно вона починає використовувати назву «українці» як загальноукраїнський етнонім, на противагу витісненому на Наддніпрянщині і Лівобережжі дією

російських офіційних властей етноніму «русь»/«русин», «русини». Її зусиллями етнонім «українці» поступово поширюється по всій території України [10, с. 209–210]. Однією з вагомих причин прийняття українською інтелігенцією нового етноніма була монополізація Росією давньоруської спадщини і неможливість ефективно протистояти цьому в умовах відсутності в українців власної державності. До того ж новий етнонім своїм походженням був пов'язаний з територією, де розгорталися основні події Хмельниччини й існувала Гетьманська держава. Проте, утвердження нового загальноукраїнського етноніма відбулося далеко не відразу. Зокрема, Т. Шевченко терміна «українці» не вживає. У творах С. Руданського етноніми «українці» і «русини» ще фігурують паралельно [14, с. 200, 426, 446, 447]. Леся Українка вже взяла етнонім «українці» собі за псевдонім, хоч інколи все ж використовувала і назву «русини», «русько-український народ» [7, с. 9, 296]. Серед широких народних мас етнонім «українці» приживався як самоназва ще повільніше. Остаточно етнонім «українці» утверджується в Східно-Центральній Україні аж після Української революції і національно-визвольних змагань 1917–1920 рр. «Руським» же населенням Галичини сприйняття етноніма «українці» як самоназви затягнулося до Другої світової війни» [10, с. 211]. На Закарпатті етнонім «українці» поширюється найпізніше — фактично аж після його приєднання до України в 1944 р.

Як бачимо, з середини XVIII ст. (можливо, дещо пізніше) і до початку-першої половини ХХ ст. український етнос жив фактично без етноніма. Звичайно, самоназви у всіх його регіональних підрозділів були, про них ішлося вище. Але єдиної для всіх цих підрозділів самоназви не було. Відсутність в українців єдиної самоназви, слід визнати явним відхиленням від загально існуючих закономірностей розвитку етносів. Було воно наслідком втручання в життя українського етносу сторонніх сил, зокрема, дій офіційних кіл Москви, а також послаблення в другій половині XVIII ст. української етнічної елєти, що привело до руйнування в підросійській Україні етноніма «русь»/«русин». Таке ненормальне явище в житті етносу, як відсутність єдиної самоназви не могло довго існувати, якщо сам етнос зберігався. І незабаром ситуація була виправлена, повернувшись до норми: з'явився новий етнонім — «українці».

Отже, український народ у процесі своєї непростої етнічної історії під впливом певних обставин змінив самоназву, до того ж не так уже й давно. І етнонім «русини» є таким само нашим, як і «українці».

ЛІТЕРАТУРА

1. *Акты*, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные Археологическою комиссиею. — СПб., 1882. — Т. 12.
2. *Генсьорський А.І.* Термін «Русь» (та похідні) в Древній Русі і в період формування східнослов'янських народностей і націй//Дослідження і матеріали з української мови. — К., 1962. — Т. V.
3. *Гісторія...* Г. Граб'янки. Літопис краткій.../Упор. В. М. Мойсієнко. Житомир, 2001.
4. *Казки та оповідання з Поділля в записках 1850–1860-х рр.*/Передм. акад. А. М. Лободи. Упорядкував М. Левченко. — К., 1928. — Вип. I–II.
5. *Климентій Зіновійв.* Вірші. Приповісті посполиті. — К., 1971.
6. *Крюков М. В.* Эволюция этнического самосознания и проблема этногенеза//Расы и народы. — М., 1976. — Вып. 6.
7. *Леся Українка.* Зібрання творів у дванадцяти томах. — К., 1977. — Т. 8.
8. *Летопись* событий в Юго-Западной России в XVII веке. Составил С. Величко, бывший канцелярист канцелярии Войска Запорожского, 1720. — К., 1848. — Т. 1.
9. *Літопис Самовидця/Вид. підгот. Я. І. Дзира.* — К., 1971.
10. *Макарчик С.* Україна і українці: поява, поширення та утвердження назв//Другий міжнародний конгрес українців. Львів, 22–28 серпня. Доповіді і повідомлення. Історіографія українознавства, етнологія, культура. — Львів, 1994.

11. Максимович М. А. Собрание сочинений. — К., 1876. — Т. 1.
12. Маркович Я. Записки о Малороссии, ее жителей и произведениях. — СПб., 1798. — Ч. 1.
13. Рігельман О. П. Літописна оповідь про Малу Росію. — К., 1994.
14. Руданський С. Твори у трьох томах. — К., 1972. — Т. 1.
15. Руданський С. Твори у трьох томах. — К., 1973. — Т. 2.
16. Словник староукраїнської мови XIV–XV ст. — К., 1977. — Т. 1.
17. Софонович Ф. Хроніка з літописців стародавніх. — К., 1992.
18. Українські народні думи та історичні пісні. — К., 1955.
19. Українські приказки, прислів'я і таке інше/Уклав М. Номис. — К., 1993.
20. Чаквін І. У. Літвіны, Ліцвіны//Этнаграфія Беларусі. Энциклапедыя. — Мінськ, 1989.

В. В. Майко

Кырк-Ерский клад XV в. и его место среди синхронных кладов Таврики

При проведении раскопок 20 марта 2002 г. к западу от южных ворот городища Чуфут-Кале в юго-западном Крыму (рис. 1, 1) сотрудниками центра спелеотуризма «Оникс-Тур» был обнаружен клад монет. * Клад располагался в 7,5 м к востоку от входа в галерею подземного гидротехнического сооружения в кухонном сосуде середины–третьей четверти XV в. (рис. 1, 2). Горшок сохранился на 2/3 высоты. Верхняя часть, судя по сколам, была разрушена в древности. В сосуде, на глубине 29–32 см от уровня современной дневной поверхности, находились 4259 серебряных, 1 медная и 30 золотых монет, а также серебряная накладка. Золотые монеты, аккуратно сложенные стопочкой, были завернуты в кусок материи и положены в центре сосуда среди серебряных монет. Благодаря счастливой случайности (сосуд с кладом был обнаружен в стратиграфической бровке) характер напластований удалось проследить с максимальной тщательностью (рис. 1, 3). Горизонт, в котором был зафиксирован клад, расположен сразу под слоем дерна толщиной 0,15–0,20 м и состоит из серого рыхлого суглинка. Его толщина составляет 0,35–0,40 м. Сразу отметим, что, во-первых, в этом же горизонте обнаружены 3 безынвентарные погребения, ориентированные по оси запад-восток. При этом череп погребенного в могиле 3, а это единственное захоронение в гробу среди всех исследованных на этом участке некрополя, находился всего в 0,90 м к северо-востоку от горшка с кладом. Во-вторых, в указанном горизонте практически не было никакого археологического материала. Подстилает горизонт с кладом небольшая прослойка (0,10 м) серо-коричневой глины, под ней — слой светло-серо-коричневой глины (0,35 м), в котором уже встречаются единичные фрагменты керамики, датируемые не ранее первой половины XV в. Под этим слоем — горизонт серой глины с примесями извести (0,30–0,35 м), а ниже — тонкая прослойка извести. Далее, вплоть до скальной поверхности, располагается достаточно мощный (1,10–1,15 м) горизонт серого суглинка с примесями горелого дерева, углей и костей животных. Именно в нем обнаружен основной археологический материал второй половины XIV в.

* Клад хранится в фондах Крымского Республиканского Краеведческого музея. Выражаю глубокую признательность А. Ф. Козлову, директору центра спелеотуризма «Оникс-Тур», и сотрудникам отдела Форндов КРКМ за возможность обработки клада.